

Mehanizmi nadvlade brez prisile: podrejenost, privolitev, upor

Abstract

The Mechanisms of Dominance Without Coercion: Subordination, Consent, Resistance

Contemporary social theory, particularly in its more radical paradigms, e.g. Marxism, Post-Marxism, Post-Structuralism, Critical Theory etc., is in large part devoted to examining the mechanisms which manage to secure compliance of subordinate social groups to the prevailing order. This issue is especially attractive to the aforementioned theories in cases where the prevailing order is inimical to the interests of subordinate groups and is not maintained by a direct (threat of) violent force. Well-known sociological categories, such as ideology, habitus and power, are taken to be of fundamental importance in explaining this phenomenon. In the first part of the article I show that these categories usually tend to be drastically overemphasised and/or inadequately grounded. A strong version of habitus or power unwarrantedly deprives human agents of their (partial) causal autonomy – namely, their capacity for insubordination. In the second part, I explore various more pragmatic reasons or mechanisms which can be employed to make sense of the fact of 'dominance without coercion'. I show how consent to domination in various historical epochs (modern and pre-modern) and various social systems (capitalist, feudal, slaveholding) can be grounded in the complex constellation of the interests that subordinates have and are aware of. Consent can be maintained without the aid of ideological mystification, unconscious habitual inertia or the manufactured subjects of power, although, as I explain, this does not mean that these mechanisms (especially habitus) do not exist or have no effect.

Keyword: dominance without coercion, ideology, habitus, power, interests

Tibor Rutar is sociologist and teaches at the Department of Sociology at the Faculty of Arts, University of Ljubljana. (tibor.rutar@gmail.com)

Povzetek

Sodobna družbena teorija, sploh radikalnejše paradigme, kot so marksizem, postmarksizem, poststrukturalizem, kritična teorija ipd., namenja velik del svoje pozornosti domnevnim mehanizmom, zaradi katerih podrejene družbene skupine po navadi ne izzivajo obstoječega reda, čeprav krni njihove interese in tudi če ne temelji na neposredni osebni prisili ali grožnji z nasiljem. Slavne sociološke kategorije, kot so ideologija, habitus in disciplinska oblast, naj bi bile ključne za razlago tega pojava. V prvem delu članka pokažem, da je vloga omenjenih kategorij velikokrat močno precenjena in/ali neustrezno razložena. Močna različica habitusa ali oblasti človeškim akterjem neupravičeno odvzame njihovo (delno) vzročno avtonomijo – natančneje, njihovo zmožnost za neposlušnost. V drugem delu članka se ukvarjam z bolj pragmatičnimi razlogi oziroma mehanizmi, ki osmišljajo »nadvlado brez prisile«. Pokažem, da lahko privolitev k nadvladi v različnih zgodovinskih obdobjih (modernih in predmodernih) in v različnih družbenih ureditvah (kapitalističnih, fevdalnih, sužnjelastniških) večinoma temelji že na zapleteni razporeditvi interesov, ki jih imajo in se jih zavedajo podrejeni. Za ohranjanje privolitve podrejenih ni ključna zamegljujoča moč ideologije, nezavedna inercija habitusa ali oblastna proizvodnja subjektov, čeprav to ne pomeni – kot tudi razložim – da ti mehanizmi (sploh habitus) ne obstajajo ali delujejo.

Ključne besede: nadvlada brez prisile, ideologija, habitus, oblast, interesi

Tibor Rutar je sociolog. Trenutno dela kot asistent na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. (tibor.rutar@gmail.com)

Uvod

Eden glavnih stiliziranih socioloških uvidov, ki zadeva epohalni družbeni prehod iz predkapitalističnega, »tradicionalnega« zgodovinskega obdobja v kapitalistično modernost ali »moderno dobo«, opisuje pomembno spremembo v dinamiki nadvlade in podrejenosti. Medtem ko so vladajoči nekoč vzdrževali svojo oblast preprosto tako, da so podrejene s pomočjo neposredne prisile ali vsaj nenehne grožnje s prisilo »prikovali« na podrejeni položaj (to naj bi bilo najbolj očitno pri sužnjih in tlačanih), danes ni več tako. Danes se – vsaj na kapitalističnem zahodu – vlada predvsem tako, da se pridobi privolitev podrejenih; raba neposredne prisile in grožnja s prisilo sta načeloma potisnjeni bolj v ozadje. Nadvlada je bila nekoč nasilna, osebna in vidna, danes je velikokrat subtilnejša, manj osebna in bolj skrita.¹

Če to drži, moramo najti odgovor na to, čemur bi lahko rekli *Gramscijevo vprašanje*: »Zakaj podrejeni še vedno privolijo v takšno nadvlado? Zakaj se podrejeni, katerih interesi so zaradi njihovega podrejenega položaja precej prizadeti ali prezrti, po navadi ne upirajo svojim oblastnikom in izkoriščevalcem – in to celo v modernosti, ko zadnji nad prvimi ne izvajajo nujno neposredne prisile?« Charles Tilly prikladno povzema vse mogoče odgovore na to vprašanje (čeprav se ne strinja z vsemi):

1. Premisa je napačna: podrejeni se v resnici nenehno upirajo, čeprav na prikrit način.
2. Podrejeni dobijo nekaj v zameno za svojo podrejenost, nekaj, kar zadošča, da se večino časa strinjajo z njo.
3. Podrejeni se vgradijo v sistem, ki jih izkorišča ali zatira, saj težijo k nekaterim ciljem, kot sta status ali identiteta. (V nekaterih različicah je ta točka enaka točki 2.)
4. Podrejeni se zaradi mistifikacije, zatiranja ali preprosto zato, ker alternativnih ideoloških okvirov ni na voljo, ne zavedajo svojih pravih interesov.
5. Sila in inercija držita podrejene na mestu.
6. Upiranje je zahtevno in implicira veliko stroškov; večina podrejenih po navadi nima zadostnih sredstev za upiranje.
7. Vse naštetu. (Tilly, 1991: 594)

Radikalna družbena teorija vsaj od Marxa naprej je po navadi osredinjena na točko 4. Slavne razlagalne kategorije, kot so blagovni fetišizem, lažna zavest, hegemonija, ideološki aparati države, habitus, oblast/disciplina ipd., so vse produkt

¹ Ta sprememba je bila v resnici zelo postopna in sploh ne nujna. Prehod v modernost je ni povzročil avtomatično in takoj, niti je niso prinesli novi, moderni vladajoči razredi (denimo kapitalisti), marveč je bila rezultat dolgih »bojev od spodaj«, s katerimi so podrejeni šele izborili dejstvo, da se nadvlada vzdržuje z manj neposredne prisile in izrecnih hierarhij. Glej na primer Therborn (1977) ter Eley in Blackburn (1984: 75–90).

fasciniranosti nad to točko s Tillyjevega seznama. Nekatere od teh kategorij so seveda bolj niansirane kot druge oziroma imajo vsaj prestižnejši status v družboslovju. Na eni strani je kategorija lažne zavesti, ki je deloma zaradi njene povezanosti z marksizmom Druge internacionale in deloma zaradi njene implicitne predpostavke, da akterji posedujejo »objektivne interese«, ki naj bi bili analitično sumljivi (Therborn, 1980: 5, 10), precej zaničevana. Na drugi strani sta kategoriji habitusa in discipline, ki sta povezani z delom Pierra Bourdieuja in Michela Foucaulta, skoraj univerzalno slavljene. Vendar dejstvo je, da vse te različne analitične kategorije skušajo odgovorjati na Gramscijevo vprašanje *neodvisno* od interesov podrejenih, njihove racionalnosti in pragmatičnosti – ali celo v *nasprotju* z njimi. Takole je nedavno zapisal nekdanji Althusserjev sodelavec Pierre Macherey (2015):

Imeti drugo naravo pomeni živeti v podrejenosti in sprejemati ta položaj kot samoumeven. Pomeni torej, da že od začetka ne razmišljaš o namenu tega položaja, ciljih, ki jim je namenjen, in njegovih omejitvah. Splošno rečeno je to tisto, kar je Bourdieu skušal analizirati s svojim pojmom habitusa, Foucault pa s pojmom discipline.

Podrejeni ne privolijo v svoj nezavidljivi položaj zato, ker bi se, denimo, razumno bali dodatnega poslabšanja svojih razmer ali ker bi se trezno zavedali, da nimajo realistične priložnosti za upor zaradi, denimo, pomanjkanja ustreznih sredstev. Podrejeni privolijo v svoj položaj preprosto (ali predvsem) zato, ker sta jim habitus ali disciplina odvzela zmožnost postaviti oblast oziroma njeno upravičenost pod vprašaj; skratka, ker so jo povsem ponotranjili. Razlog, zaradi katerega podrejeni privolijo v svoj položaj, ni v »materialnih« omejitvah, ki jih ima dejstvo podrejenega položaja za njihovo upiranje in ki še naprej obstajajo, tudi če se jih podrejeni povsem zavedajo in so kritični do njih. Problem je, da se podrejeni sploh *ne zavedajo*, da so podrejeni in da je to zanje (njihove interese) slabo. Takole pojasnjuje Macherey (2015):

podrejenost urejeni ali neurejeni drugi naravi, ki se zgodi prek specifičnih postopkov discipline ali habitusa, odstrani formalnost razumne in zavestne privolitve: to pomeni biti podrejen brez kakršnihkoli ugovorov pravilu »tako pač je«, zato refleksija in kritična distanca – sicer podlagi upiranja – nista mogoči. Pred sabo imamo obliko podrejenosti, ki ustvari subjekt, ki ji ustreza, tako da ga ponovno zgradi od začetka in popolnoma, s čimer mu zanika kakršnokoli vnaprejšnjo, vnaprej zgrajeno resničnost, ki bi obstajala, preden se ji je ta oblika podrejenosti vsilila. Ko oblast deluje pod takšnimi pogoji, preseže alternativo nasilja ali svobodnega strinjanja. ... [Gre namreč za] oblast, ki ji je uspelo prežeti najbolj notranje dele [subjektove] biti.

Bourdieujev habitus in Foucaultova disciplina torej odgovarjata na Gramscijevo vprašanje tako, da trdita, da so subjekti, ki se jim vlada, *ustvarjeni*. Subjekt ni nekaj, ob kar bi trčila nadvlada, marveč je do potankosti ustvarjen skozi takšne prakse. Iz tega sledita dva pomembna sklepa. Prvič, subjekt je ustvarjen tako, da preprosto ne more idejno (in prek tega dejansko) izpodbijati teh praks, saj ga habitus in disciplina ne ustvarita zgolj delno, marveč povsem in v skladu z njegovim podrejenim položajem. Subjekti po navadi privolijo v nadvlado – tudi v odsotnosti prisile –, ker niso nič drugega kot funkcija takšne nadvlade. Drugič, če oziroma ko iz kakršnih koli razlogov dejansko pride do premika v subjektiviteti podrejenih, torej če podrejenim nekako uspe dobiti bolj kritičen nazor do oblasti in svojega položaja, je njihov upor veliko bolj verjeten. Takrat se namreč končno zavedo neupravičenosti oblasti in svojega položaja.

V članku nameravam storiti dvoje. Prvič, pokazal bom, zakaj Bourdieujev habitus in Foucaultova disciplina, vsaj kot ju razumemo po navadi – denimo, kot ju razume Pierre Macherey –, nista ustrezna. Mislim, da je vsaj habitus sicer nepogrešljiv pojem v vsaki družbeni teoriji, ampak zgolj, če omilimo njegovo moč ter če natančneje in jasneje razložimo, kako naj bi deloval. Drugič, posvetil se bom drugim točkam s Tillyjevega seznama in pokazal, da so vsaj toliko primerne in, pravzaprav, še primernejše za odgovarjanje na Gramscijevo vprašanje.

Habitus in disciplina

Bourdieujev pojem habitusa in Foucaultov pojem discipline nimata zgolj enega, jasnega in trdnega pomena (denimo tega, ki jima ga pripisuje Macherey). Že v njunih delih najdemo več različic teh dveh pojmov. Bourdieu habitus velikokrat predstavi na precej determinističen način. V tem primeru je delovanje ljudi povsem določeno z njihovim habitusom, tj. skupkom ponotranjenih, nezavednih umskih dispozicij, ta pa je povsem določen z njihovim poljem, tj. položajem v družbenih strukturi. Takole poudarja: »Notranje dispozicije – *ponotranjene zunanosti* – dopuščajo uveljavitev zunanjih sil, vendar v skladu s posebno logiko organizmov, v katere so inkorporirane, se pravi na trajen, sistematičen in mehaničen način.« (Bourdieu, 2002: 94) To, deterministično različico povzema celo njegov tesni sodelavec Loïc Wacquant (Bourdieu in Wacquant, 1992: 20), razvidna pa je tudi v Machereyevem članku. Vendar je Bourdieu ponekod previdnejši in dopušča, da refleksija in interesi, ne le habitus, pomembno vplivajo na človekovo delovanje (Bourdieu in dr., 1999; Bourdieu in Wacquant, 1992: 115). In pravi:

Velikokrat sem citiral Webrovo pripombo glede zakona, po kateri družbeni agensi ubogajo pravilo *zgolj*, če je njihov interes, da mu sledijo, večji od njihovega interesa, da ga prezrejo. Ta ustrezní materialistični princip nas opominja,

da se moramo najprej vprašati, zakaj pravilo, po katerem se ljudje ravnaajo, sploh deluje. To moramo storiti, še preden ga opišemo. (ibid.; poudarek dodan)

Tudi Foucault o disciplini velikokrat govori na determinističen način, ki ga ima v mislih Macherey. Steven Lukes (2005: 88) je temu Foucaultovemu pojmu nadel oznako »ultraradikalen«, Stuart Hall (1988: 52) pa zanj pravi, da ni nič drugega kot stari deterministični »durkheimovski pojem oblasti« v novi preobleki (glej Foucault, 1984; Foucault, 2008). Takole pravi Foucault:

Disciplina »izdeluje« posameznike; je posebna tehnika oblasti, ki si posameznika hkrati jemlje za predmet in za orodje pri svojem izvrševanju. ... Individuum je nedvomno fiktiven atom »ideološke« predstave o družbi; vendar je tudi realnost, ki jo je izdelala tista posebna oblastna tehnika, ki ji pravimo »disciplina«. (Foucault, 1984: 170, 194)

V tem primeru subjekt »ne stoji nasproti oblasti,« marveč disciplina iz njega preprosto zgradi »krotko telo«, ki se ni zmožno upirati (Foucault, 2008: 140–141; Foucault, 1984: 137). Ne samo, da se ta krotka telesa niso *zmožna* upirati, Foucaultovi subjekti sploh nimajo *dobrega razloga*, da bi se upirali, saj oblast ob njih ne trči, marveč jih v celoti proizvede, tako da se (interesno) skladajo z njo. Toda Foucault je včasih bolj rahločuten in delovanje oblasti predstavi na precej klasičen sociološki način, v katerem subjekti niso zgolj produkt oblasti, marveč ji *stojijo nasproti* in so vsaj deloma neodvisni od nje, kar pomeni, da so se ji zmožni upirati in da lahko imajo razloge za upor (Foucault, 1991).

Te nedoslednosti ali dvoumnosti v obeh pojmih se, jasno, še dodatno zaostrijo v delih tistih, ki sta jih Bourdieu in Foucault navdihnili. Moj tukajšnji namen že zaradi prostorskih omejitev torej ne more biti, da predstavim kopico eksegetskih dokazov, ki podpirajo to ali ono različico obeh pojmov. Pokazal pa bom, zakaj vsaj ena od vplivnih različic obeh pojmov – ta, ki jo zagovarja Macherey – ni analitično ustrezna in zato ne more biti dober odgovor na Gramscijevo vprašanje (niti kot zgolj *delni* odgovor).

Prvi problem s habitusom in disciplino, kot ju razume Macherey, je, da nista skladna z dejstvom, da se podrejeni v resnici vseskozi upirajo, četudi na prikrit, skromnejši način, niti z dejstvom, da se podrejeni včasih upirajo tudi precej odkrito, revolucionarno. Če podrejeni ne premorejo niti »refleksije in kritične distance« do tistega, kar naj bi prek oblasti ponotranjili – ponotranjili naj bi idejo, da je njihova podrejenost upravičena in dobra –, upor nikoli ni mogoč. Macherey se zaveda tega problema in ga skuša razrešiti. Takole začne:

Na prvi pogled se takšen položaj zdi brezupen. Če je v najboljšem primeru še nekaj malo prostora za spremembo zavesti, pride do te spremembe šele

pozneje, torej prepozno, da bi o problemu razpravljali in se glede njega pogajali. Ali to pomeni, da ta nova podoba oblasti – horizontalna oblast, ki je blizu tlom, zahrbtna in ki ji nikoli ni treba priznati svoje prave narave, saj ima to prednost, da se predstavi kot samoumevna in spontana – izbriše vsakršno možnost upiranja? (Macherey, 2015)

Odgovarja nikalno:

Subjekt se lahko zanese na premične točke razdrobljenega upora, ki so sprva slepe in nekoordinirane. Neuravnoteženost stanja, povezana z dvoumnostjo druge narave, ki je mešanica reda in nereda, odpre nedoločljiv prostor, v katerem obstajajo takšne točke upora. ... [S]ubjekt najde način, kako nasprotovati sistemu, ki ga je ujel od rojstva in si ga podrejal – dejstvo, da si ga je podrejal, ga je naredil za razcepljen subjekt. Subjekt se upira tako, da udejanja delne, po navadi improvizirane boje, in da izkorišča tiste priložnosti, ko se prikažejo strukturne dvoumnosti in protislovja sistema, katerih sled ne more biti popolnoma izbrisana. (ibid.)

Macherey torej odpre možnost za analitično spoprijemanje z dejstvom upiranja tako, da se sklicuje na dvoumnosti in protislovja položaja, v katerem je podrejeni. Ta naj bi oslabila vsemogočni primež oblasti in subjektu dovolila, da vidi onstran njenega omejenega obzorja. To je podobno Bourdieuevi strategiji sklicevanja na redka »obdobja kriz«, ki naj bi subjektu, ki je po navadi sicer popolnoma določen s svojim habitusom, omogočala, da zaradi povsem novega, nepredvidljivega položaja aktivira svojo refleksijo ter končno spremeni habitus in s tem svojo podrejenost, konformistično zavest (Bourdieu in Wacquant, 1992: 131). Še bolj podobno pa je strategiji, ki jo je ubral Althusser v pripisu k svojemu slavnemu eseju o ideologiji in ideoloških aparatih države. V eseju je Althusser, podobno kot Macherey, predstavil izrazito deterministično (funkcionalistično) teorijo ideologije, ki je zbujala vtis, da je razredni boj med, denimo, delavci in kapitalisti tako rekoč nemogoč, saj so delavci prek svoje vpetosti v institucije, kot so Cerkev, šola in mediji, povsem ponotranjili vladajočo ideologijo. V pripisu je Althusser zaradi številnih kritik skušal omiliti to podobo tako, da se je skliceval na »protislovja« ideologije (Althusser, 2000: 114–116, 125–126).

To na prvi pogled ni slab odgovor. Vendar kaj natanko so ta protislovja, o katerih govorita Macherey in Althusser? Od kod izvirajo? Iz subjekta gotovo ne, če pa ne obstaja vnaprej, delno neodvisno od oblasti ali ideologije, ki ga je ustvarila, in nima zmožnosti za refleksijo. In tudi če se zavoljo argumenta strinjamo, da protislovja nekako že obstajajo, od kod subjektu na lepem zmožnost, da jih prepozna in uporabi proti tistemu, kar je prej ponotranjil in ga je povsem določalo? Če hočemo zares ustrezno odgovoriti na te dileme, moramo subjekt analitično navdati z večjo mero vzročne avtonomije, kot je ima v rokah Machereya in drugih.

Na to se pravzaprav nanaša drugi problem s habitusom in disciplino, kot ju razume Macherey. Vemo namreč, da subjekt nikakor ni v celoti družbeno zgrajeno bitje, kar pomeni, da tudi če bi bila habitus in disciplina res *edina* družbena dejavnika, ki krojita subjekt, bi vendarle ostal presežek, ki se ga ne bi mogla lotiti in bi ostal zunaj njunega dosega. Ta presežek so temeljne človeške potrebe ali interesi (denimo potreba po materialni blaginji, avtonomiji, dostojanstvenosti ipd.) in zmožnosti (denimo refleksivnost, »notranji pogovor«, zavest, intencionalnost), ki jih ima vsak človek, neodvisno od svojega habitusa in discipline, v primežu katere je (Nussbaum, 1992; 2001; Archer, 2000; 2003; Sayer, 2010: 111–113; 2011; Gunnarsson, 2013). Te potrebe in zmožnosti, kot bomo natančneje videli v naslednjem razdelku, so materialna podlaga strinjanja z oblastjo *in* upiranja oblasti.

Tretji in zadnji problem je, da – kot ugotavljajo celo avtorji, ki so zelo naklonjeni Foucaultovemu in Bourdieujevemu delu – *narava in principi delovanja* habitusa in discipline po navadi sploh niso natančno, jasno, sistematično in prepričljivo razloženi (Elder-Vass, 2010: 102). Tako se Lukes (2005: 139, 142–143) upravičeno sprašuje:

Od Milla naprej je bilo veliko poskusov odpreti »črno skrinjico« tega, čemur Mill pravi »oblikovanje značaja« in čemur so drugi rekli »socializacija«, »ponotranjenje«, »utelešenje«. Vsi so obljubljali, da bodo osvetlili mehanizme nadvlade. Vendar ti izrazi prevečkrat zakrivajo odsotnost razlage in predlagajo, da kulturne sile nekako pritiskajo na posameznike, ki jih nekako vdelaajo vase. Izvedeti pa moramo, kako se to zgodi. ... Tako pridem do vprašanja, ali Bourdieujeva teorija dispozicijskih praks, ki so vpisane v telesa in spontano prilagojene pogojem družbenih položajev [tj. njegov pojem habitusa], uspe odpreti črno skrinjico nadvlade, ki deluje prek utelešenja. Uspe razložiti »magijo« (Bourdieu rad govori tudi o »alkimiji«) te »oblasti, ki se izvaja nad telesi«?

Odgovor je: delno. In to šele, če razčistimo prej opisane probleme – torej, če priznamo, da je habitus le *del* subjekta in le *delno* vpliva na njegovo končno delovanje. Za analitično predelavo habitusa, ki okrepi njegovo pojmovno ustreznost, tako da omili njegovo domnevno delovanje in doseg ter natančno utemelji njegov nastanek, glej Elder-Vass (2010) in Sayer (2010).

Privolitev, upiranje in interesi

Vrnimo se torej k preostalim točkam s Tillyjevega seznama in proučimo, kaj nam sporočajo glede mehanizmov nadvlade in upiranja ter koliko so analitično in empirično upravičene.

Točka 1 pravi, da je že sama *premissa* Gramscijevega vprašanja pravzaprav

nekoliko zavajajoča. Podrejeni se namreč nenehno upirajo nadvladi in izkoriščanju, četudi ne na kolektivni, organizirani in izrecno politični način. Empirično podlago za to trditev lahko najdemo predvsem v delih Jamesa C. Scotta (1985; 1990). V teh študijah Scott deloma s pomočjo lastnega terenskega dela v jugovzhodni Aziji in lastnega proučevanja t. i. »skritih zapisov« nadvladanih ter deloma s sklicevanjem na zajetno sekundarno empirično literaturo razkriva, da v različnih družbenih razmerah (suženjstvo, tlačanstvo, kmečko izkoriščanje, rasna nadvlada, delavsko izkoriščanje in celo »totalne institucije«, kakršen je zapor) in na različnih geografskih območjih podrejeni redkokdaj pasivno sprejmejo svoj podrejeni položaj. Ravno nasprotno, podrejeni z »vsakdanjimi oblikami nasprotovanja«, kot so počasno delo, tatvine, uničevanje lastnih orodij in drugih sredstev, s pomočjo katerih jih sicer oblastniki izkoriščajo, ritualna agresija, obrekovanje, bajke in pesmi o izprijenosti oblastnikov ipd., ves čas kažejo, da niso nikakršna »krotka telesa«, subjekti, ki bi jih prežemala oblast in ki bi jim bila odvzeta možnost »refleksije in kritične distance«.

Točka 2 (in 3) pravi, da podrejeni niso niti vedno niti po navadi popolnoma zatirani in nadvladani. Po navadi njihov podrejeni položaj, čeprav nikakor ni zavidljiv, ni položaj, ki bi bil v *popolnem nasprotju* z njihovimi temeljnimi interesi. Da to drži, je precej jasno v sodobnih zahodnih družbah, kjer večina izkoriščanih in podrejenih uživa formalno demokracijo, pravno svobodo, stopnjo države blaginje ipd. Vendar je nekaj podobnega na delu skoraj povsod, celo pri predmodernem suženjstvu, kjer v nasprotju s pogosto zmoto sužnjelastnikom iz sužnjevi ni uspelo pridobiti pokornosti z golo prisilo in grožnjo prisile, marveč so njihovo »strinjanje« izvajali tudi s taktičnim (tj. selektivnim in omejenim) zadovoljevanjem njihovih potreb po materialni blaginji, avtonomiji in dostojanstvu (za zgodovinska pričanja sužnjevi in sužnjelastnikov v zvezi s tem glej Cohen, 1997: 105–106). Tako so jim, denimo, omogočali praznike, ponujali nekaj zemlje, dobrin, varnost za družine, prosti čas in celo postopen odkup svoje svobode (ta praksa je bila sicer precej neenakomerna).

Točka 5, ki poudarja vlogo neposredne rabe prisile ali grožnje z rabo prisile, je samoumevna in ni zares zanimiva pri odgovarjanju na Gramscijevo vprašanje. Zanima nas namreč ravno, kaj so mehanizmi nadvlade *poleg* ali v *odsotnosti* neposredne prisile.

Točka 6 je zelo pomembna. Ta točka, ki je v resnici sestavljena iz dveh delov, pravi, da je resno upiranje oblasti po navadi zelo tvegano. Tvegano je, ker oblastniki ravno zato, da bi zmanjšali verjetnost organiziranega upora, ustvarijo sankcije in jih izvajajo nad tistimi, ki ne privolijo v nadvlado. Te sankcije niso niti nujno niti predvsem osebne ali nasilne narave, kot so bile nekdanje (denimo javno bičanje, ustrahovanje, izguba privilegijev, mučenje, obešanje ipd.). Lahko so in danes so *predvsem* neosebne in manj nasilne narave in jo, denimo, ponazarjajo izguba službe, težja zaposljivost zaradi kriminalne kartoteke, globa, zaporna kazen ipd. To je prvi del 6. točke. Drugi del se nanaša na različna sredstva, ki jih imajo (oziroma nimajo) podrejeni. Uspešno kolektivno upiranje je namreč močno odvisno od

sredstev, ki jih imajo akterji. Če je sredstev malo, je tveganost (uspešnega) upora večja in zato verjetnost izvedbe upora manjša. Sredstva so lahko komunikacijska, finančna, vojaško-prisilna, informacijska ipd. Majhna količina sredstev pa ne zmanjša zgolj verjetnosti *uspešnega* upora, marveč izpodbija že golo *izvedljivost* resnega upora. V obeh primerih negativno vpliva na verjetnost, da se bodo podrejeni sploh lotili večjega, organiziranega upora, kaj šele, da bodo z njim zares uspešni.

Logiko, ki je razvidna v vseh teh točkah, lahko jedrnato povzamem takole. Prvič, *tveganost* upora (zaradi predvidenih osebnih in neosebnih negativnih posledic neuspeha, pomanjkanja sredstev itd.) in omejene *koristi*, ki jih dovoljuje *status quo*, tvorijo podlago za vsakdanjo privolitev v nadvlado. Drugič, ta privolitev pravzaprav ni tako popolna, aktivna in nedvoumna, kot bi se lahko zdelo. V njej so namreč vselej prisotne vsaj idejne, velikokrat pa tudi praktične (četudi skromne) *sestavine kritike, nepokornosti, nasprotovanja*.

Ta argumentacija je, kot sem že nakazal, precej univerzalno aplikabilna. Gotovo velja vsaj v primerih antičnega in modernega suženjstva (Cohen, 1997), predkapitalističnega in kolonialnega izkoriščanja kmetov (Scott, 1979; Chibber, 2015: 7. poglavje; glej tudi 8. poglavje) ter sodobnega kapitalističnega izkoriščanja delavcev in kmetov (Tilly, 1978; Przeworski, 1986; Schwartz, 1988). Pomembno je, da navedena dela nazorno zgodovinopisno kažejo in podrobno teoretsko utemeljujejo vse Tillyjeve točke, ki sem jih komentiral: tiste, ki zadevajo razloge za strinjanje z nadvlado (2., 3., 5., 6.), in tisto, ki delno izpodbija izhodiščno premiso (1.). Ta, prva točka pravi, da vsakdanja pragmatična privolitev v oblast ne pomeni, da je upiranje redko. Upiranje, predvsem skromnejše, »tihe« oblike upiranja, *ki največkrat ne izzovejo oblasti neposredno*, so pravzaprav stalne – sužnji, kmetje, delavci in podobne podrejene skupine se precej dobro zavedajo svojega dejanskega položaja in so tako idejno kot praktično kritični do oblasti (glej posebej Scott, 1985; 1990). Redkejši, čeprav nikakor ne nemogoči ali izjemno redki, so zgolj izrazito tvegani, kolektivni poskusi izrecnega prevračanja oblasti; in to ne predvsem zaradi nezavednih učinkov habitusa in discipline, marveč ravno zaradi zelo treznega zavedanja podrejenih, da je upor objektivno zahteven, negotov, nevaren. Obe razsežnosti (točko 1 na eni strani in točke 2, 3, 5 in 6 na drugi) elegantno povzema naslov poglavja iz Scottove knjige (1985: 241): *Previden upor in preračunljiva konformnost*.

Iz tega ne sledi, kot bi se sicer lahko zdelo, da zanemarjam vlogo diskurzov, idej, simbolnih sistemov in normativnih okvirov, skozi katere podrejeni doživljajo svoje stanje in ki velikokrat upravičujejo to stanje. Normativni okviri obstajajo in če jih podrejeni že vsaj deloma ponotranjijo, ti okviri velikokrat vsaj v nekaterih vidikih okrepijo, usidrajo njihov nezavidljivi položaj, prek česar (načrtno ali nenačrtno) koristijo oblastnikom. Vztrajam pa, da ti okviri ne morejo delovati, ne morejo imeti v glavah akterjev »izkustvenega odzvena«, kot mu pravi Cohen (1997: 109), če ne temeljijo na *objektivnih* – osebnih in neosebnih – koncesijah, nagradah, sankcijah, stroških, priložnostih, ki prek izkušenj vplivajo na življenje ljudi, na njihove potrebe in interese (Scott, 1985). Če normativnih okvirov ne bi podpirale sankcije in nagra-

de, kot sem jih naštel pri 2. in 6. Tillyjevi točki, podrejeni ne bi našli razloga, da jih sprejmejo. To pomeni, da zanikam idejo, po kateri subjekti privolijo v nadvlado zgolj ali vsaj predvsem zato, ker so bili normativno »zgrajeni« na tak način – ker je takšna pač, kot bi rekel Macherey, njihova »druga narava«, njihov habitus. Ta teza je neprepričljiva, razen če je ne omilimo na omenjen način, tj. če je ne povežemo z drugimi točkami na Tillyjevem seznamu, ki zadevajo resnične interese podrejenih.

Še več, vsebina normativnih okvirov podrejenih *sama* velikokrat izraža prav dejstvo, da ti akterji niso »krotka telesa«, ki *pasivno* ponotranjijo obstoječe norme – celo tedaj, ko te norme deloma temeljijo na njihovih interesih. Akterji lahko že zaradi zmožnosti refleksije, med drugim, postavijo v negotovost norme in diskurze, v katere so bili socializirani, jih reinterpretirajo in prevzamejo ali zgradijo nove, primernejše za njihov položaj in potrebe. To ni vedno preprosto in enoznačno, je pa mogoče, sploh ko je veliko na kocki. Plantažni sužnji v Združenih državah Amerike so tako res ponotranjili religijske doktrine, ki so bile narejene za upravičevanje njihove podrejenosti. Vendar tega niso počeli nekritično in pasivno, marveč so jih interpretirali zelo selektivno – predvsem v skladu s svojimi, ne sužnjelastniškimi interesi –, vanje privolili zgolj delno in jih včasih celo obrnili proti sužnjelastnikom, s tem ko so v njih našli sestavine moralne kritike suženjstva (za empirične dokaze glej Cohen, 1997; enako ugotavlja na primeru azijskih kmetov Scott, 1985). Tu bom omenil zgolj enega slavnjših primerov takšnega normativnega okvira, ki je bil narejen za upravičevanje suženjstva in ki so ga sužnji posvojili, a ga obenem predelali za svoje namene. To je pesem *Roll, Jordan, Roll*, ki jo je izumil metodistični pridigar Charles Wesley v 18. stoletju. Izvorno je bila namenjena pokristjanjevanju sužnjev, odpravljanju njihovih tradicionalnih verjetij in povečevanju krotkosti. Toda sužnji so jo subvertirali in v skladu s svojimi interesi posvojili kot skrivno šifro za pobeg.

Sklep

Če razprava iz prejšnjih dveh razdelkov drži, pridemo do očitnega vprašanja. Če je privolitev v oblast – tudi če ni prisile – zaradi naštetih razlogov precej verjetna, pogosta pa so zgolj manjša uporniška dejanja, ki ne izzovejo resnično strukturne podlage oblasti, kako je kakršenkoli resnejši izziv oblasti sploh mogoč? Odgovor je impliciten v obravnavanih točkah s Tillyjevega seznama. Podrejeni se bodo resno, dolgoročno (in uspešneje) zoperstavili oblasti, ko bo to manj v nasprotju z njihovimi temeljnimi interesi za blaginjo in avtonomijo, ko bodo imeli na voljo več sredstev, ko bo oblast bolj ranljiva – ko bo tveganje kolektivnega delovanja nižje. To se seveda ne bo – in se nikoli ni – zgodilo samo po sebi. Ključne so pri tem organizacije, ki pomagajo razpršiti denarne in nedelarne stroške kolektivnega upora po večjem številu ljudi, tako da je tveganost na posameznika manjša. Poleg tega organizacije akterjem ponujajo sredstva, ki jim drugače ne bi bila dostopna,

ter prek materialne (predvsem finančne) podpore in z graditvijo skupne identitete omilijo morebitne konfliktne interese, ki jih imajo sicer podrejeni v *medsebojnem* odnosu (denimo zaradi medsebojne konkurence na nasičenem trgu dela).

Marx in Engels (1979: 602, 629) sta nekoč optimistično razglasila:

Napredek industrije, katerega nosilec je, nehote in ne da bi se upirala, buržoazija, postavlja na mesto izolacije delavcev s konkurenco njihovo revolucionarno združevanje v asociacijo. Z razvojem velike industrije je torej spod nog buržoazije spodmaknjena sama podlaga, na kateri se producira in si prilašča proizvode. Producira predvsem svoje lastne grobarje. Njen propad in zmagata proletariata sta enako neogibna. ... Vladajoči razredi naj le trepetajo pred komunistično revolucijo. Proletarci v njej nimajo nič izgubiti, razen svojih verig. Imajo pa pridobiti svet.

Po Marxu in Engelsu naj bi imeli delavci objektivni interes za revolucijo, kar pomeni, da bo ta prej ali slej nastala. Temu so številni postmarksisti v 80. letih 20. stoletja, na primer Ernesto Laclau in Chantal Mouffe (1987), seveda nasprotovali, vendar – če drži argumentacija tega članka – na neustrezen način. Trdili so, da bi se Marxova in Engelsova napoved mogoče uresničila le, če bi držalo dvoje. Prvič, če bi takšna stvar, kot je »objektivni interes«, sploh res obstajala. Pa ne obstaja, saj so interesi vedno šele zgrajeni in zato nedoločljivi vnaprej, »objektivno«. Drugič, če bi bili domnevni »objektivni interesi« podrejenih sploh *neposredno*, mehanično prevedljivi v njihovo zavest in delovanje. Ker pa odnos med interesi na eni strani in zavestjo/delovanjem na drugi vedno posreduje ali, bolje, *zgradi* ideologija, neposrednost ne obstaja.

Moja argumentacija namiguje, da je to – ironično – še vedno preveč optimistično. Pokazal sem, da tudi če obstajajo objektivni interesi in tudi če se podrejeni trezno zavedajo teh interesov, kolektivno delovanje, kot je revolucionarno upiranje oblasti, še vedno ni zelo verjetno in neizogibno. Razlog za to torej ni predvsem v domnevnem *neobstoju* ali neustaljenosti objektivnih interesov, niti v zamegljujoči moči ideologije, nezavedni inerciji habitusa oziroma disciplinski »krotkosti teles«, ki preprečujejo, da bi se akterji zavedali svojih objektivnih interesov. Razlog za to je predvsem v *kompleksnosti, večplastnosti* samih interesov, ki jih imajo podrejeni.

Literatura

ALTHUSSER, LOUIS (2000): *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba *cf.

ARCHER, MARGARET S. (2000): *Being Human: The Problem of Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.

ARCHER, MARGARET S. (2003): *Structure, Agency and the Internal Conversation*.

- Cambridge: Cambridge University Press.
- BOURDIEU, PIERRE (2002): *Praktični čut I*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- BOURDIEU, PIERRE ET AL. (1999): *The Weight of the World*. Cambridge: Polity.
- BOURDIEU, PIERRE IN LOIČ WACQUANT (1992): *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity.
- CHIBBER, VIVEK (2015): *Postkolonialna teorija in prikazen kapitala*. Ljubljana: Sophia.
- COHEN, JOSHUA (1997): The Arc of the Moral Universe. *Philosophy & Public Affairs* 26(2): 91–134.
- ELDER-VASS, DAVE (2010): *The Causal Power of Social Structures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ELEY, GEOFF IN DAVID BLACKBOURN (1984): *The Peculiarities of German History. Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany*. Oxford: Oxford University Press.
- FOUCAULT, MICHEL (1984): *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- FOUCAULT, MICHEL (1991): Subjekt in oblast. V *Vednost – oblast – subjekt*, M. Dolar (ur.), 103–121. Ljubljana: Krtina.
- FOUCAULT, MICHEL (2008): Kako preučevati oblast? V *Vednost – oblast – subjekt*, M. Dolar (ur.), 135–150. Ljubljana: Krtina.
- GUNNARSSON, LENA (2013): The Naturalistic Turn in Feminist Theory: A Marxist-Realist Contribution. *Feminist Theory* 14(1): 3–19.
- HALL, STUART (1988): The Toad in the Garden: Thatcherism among the Theorists. V *Marxism and the Interpretation of Culture*, C. Nelson in L. Grossberg (ur.), 35–74. Champaign: University of Illinois Press.
- LACLAU, ERNESTO IN CHANTAL MOUFFE (1987): *Hegemonija in socialistična strategija: k radikalni demokratični politiki*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- LUKES, STEVEN (2005): *Power: A Radical View*. New York: Palgrave Macmillan.
- MACHEREY, PIERRE (2015): *The Productive Subject*. Dostopno na: <https://viewpointmag.com/2015/10/31/the-productive-subject/> (18. julij 2016).
- MARX, KARL IN FRIEDRICH ENGELS (1979): Manifest komunistične stranke. V *Izbrana dela II*, B. Zihel (ur.), 567–631. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- NUSSBAUM, MARTHA (1992): Human Functioning and Social Justice: In Defense of Aristotelian Essentialism. *Political Theory* 2(20): 202–246.
- NUSSBAUM, MARTHA (2001): *Women and Human Development. The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PRZEWORSKI, ADAM (1986): *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SAYER, ANDREW (2010): Reflexivity and Habitus. V *Conversations about Reflexivity*, M. Archer (ur.), 108–122. New York: Routledge.
- SAYER, ANDREW (2011): *Why Things Matter to People: Social Science, Values and Ethical Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHWARTZ, MICHAEL (1988): *Radical Protest and Social Structure. The Southern Farmers' Alliance and Cotton Tenancy, 1880–1890*. Chicago: University of Chicago Press.

- SCOTT, JAMES C. (1979): *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- SCOTT, JAMES C. (1985): *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- SCOTT, JAMES C. (1990): *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. New Haven: Yale University Press.
- THERBORN, GÖRAN (1977): The Rule of Capital and the Rise of Democracy. *New Left Review* I(103): 3–41.
- THERBORN, GÖRAN (1980): *The Ideology of Power and the Power of Ideology*. London: Verso.
- TILLY, CHARLES (1978): *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House.
- TILLY, CHARLES (1991): Domination, Resistance, Compliance ... Discourse. *Sociological Forum* 6(3): 593–602.